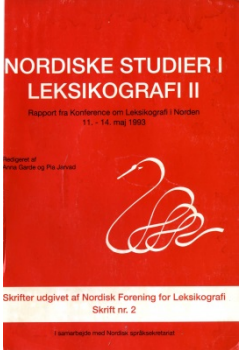


NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Ordbog og encyklopædi	
Forfatter:	Karen Margrethe Pedersen	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 2, 1993, s. 248-256 Rapport fra Konferencen om leksikografi i Norden, 11.-14. maj 1993	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ordbog og encyklopædi

Karen Margrethe Pedersen

Ordbøger er opslagsværker om sprog, mens encyklopædier er opslagsværker om "verden". Men ordbøger indeholder ofte encyklopædiske oplysninger, og encyklopædier sproglige oplysninger. I det følgende skal jeg præsentere en ordbog, der medtager mange encyklopædiske oplysninger, og jeg skal vise, hvorledes disse oplysninger er indpasset i ordbogens struktur.

Ømålsordbogen

Ømålsordbogen beskriver som navnet siger dialekterne på Øerne. Dialektforskerne deler Danmark i 3 hovedområder: Jylland, Øerne og Bornholm. Dialekterne i Jylland bliver beskrevet i Jysk Ordbog, der redigeres ved Jysk Institut, Århus Universitet. Dialekterne på Bornholm er beskrevet i en ældre Bornholmsk Ordbog, og Øernes dialekter bliver beskrevet i Ømålsordbogen, der redigeres ved Institut for dansk dialektforskning, Københavns Universitet.

Jysk Ordbog og Ømålsordbogen hører til de såkaldte "store nationale ordbøger" i stil med Ordbog over det Danske Sprog. ODS beskriver rigsmålet fra år 1700 og frem til omkring 1950, og dialektordbøgerne beskriver dialekterne i samme tidsrum, men med hovedvægt på tiden 1850-1920. Dengang levede over halvdelen af befolkningen på landet og de fleste talte dialekt. Nu er det kun et mindretal, der taler dialekt; dialekterne er ved at blive historiske sprog, og dialektordbøgerne er historiske ordbøger.

I modsætning til ODS og andre rigsmålsordbøger bygger dialektordbøgerne helt overvejende på mundtlige kilder. Materialet er indsamlet ved optegnelse hos de mennesker, der talte dialekt. Dialektforskerne har siddet ude hos folk i bøndergårde og fiskerhuse og landarbejderhuse, med spørgelister og papir og blyant, eller i nyere tid med båndoptagere. Ordbøgernes materiale er således et unikt materiale; det indeholder et væld af oplysninger, som man ikke finder andre steder, ikke kun om sproget, men også om den verden, som sproget er knyttet til. Og denne verden er ikke længere almindelig kendt.

Ord og sag

Ømålsordbogen er præget af to vigtige retninger inden for sprogforskningen: strukturalismen, der blomstrede i Danmark i 1940'erne og 50'erne i kredsen omkring Louis

Hjelmslev, og Wörter-und-Sachen-forskningen, der blomstrede i Tyskland i 1920erne og 30erne. Strukturalismen har præget beskrivelsen af ordenes udtryksside og dermed udtaleafsnittene, Wörter-und-Sachen-forskningen har præget beskrivelsen af indholdssiden og dermed betydningsafsnittene. De to retninger har haft en afgørende indflydelse både på indsamlingsmetoderne, redaktionsreglerne og det færdige resultat.

Hovedtanken i ord-og-sag-forskningen er, at man ikke bør studere ord for sig og sag for sig, men at ord og sag hører tæt sammen og bør beskrives under ét. Det er en indlysende tanke for en redaktør af en énsproget ordbog: Ordene henviser til ting og begreber og handlinger, og det er ordbogens opgave at beskrive henvisningen. Det sker i betydningsangivelserne. Og ting og begreber og handlinger har "navne", og det er ordbogens opgave at registrere disse navne.

Vi kan ikke redigere et ord uden sag. Vi kan fx ikke redigere ordet *drivtov*, hvis vi ikke har optegnet, hvad et drivtov er. Vi kan naturligvis forsøge at slå ordet op i andre ordbøger for at finde en forklaring, men for det første er det betænkeligt, hvis en dialektordbog skriver af efter rigsmålsordbøger, og for det andet finder vi ikke ordet i nogen anden ordbog. Hvis vi kan se på optegnelsen, at ordet har med fiskeri at gøre, kan vi forsøge at slå op i forskellig faglitteratur om fiskeri. Men fagbøgerne har sjældent sans for terminologi. De beskriver tingene, men ikke deres navne, og den terminologi, der anvendes, er tit fagfolkernes egen fagterminologi, ikke den folkelige. Etnologer taler fx om *faststående garn* modsat *drivgarn*, mens fiskerne selv kalder de faststående garn for *sættegarn*. Vi kan finde mange billeder af tove i fagbøgerne, men vi får ikke at vide, hvad for ét af dem der hedder et *drivtov*. Den eneste løsning på problemet er at få fat i en gammel fisker og spørge ham, hvad ordet betyder.

Vi kan heller ikke redigere en sag uden ord. Hvis ingen nogen sinde har spurgt drivgarnsfiskerne om, hvad de kalder det tov, som de binder garnlænken fast til båden med, så vil ordet *drivtov* ikke komme med i ordbogen. Redaktøren vil ikke opdage, at ordet mangler i seddelkassen, og ordet vil være tabt for eftertiden.

Der hviler således et stort ansvar på optegneren. Den, der optegner fiskeri skal være godt inde i emnet. Han skal tage udgangspunkt i den saglige verden og minutiøst gennemgå alle redskaber og alle fiskeprocesser med den enkelte meddeler for at få hele ordforrådet med. Og han skal beskrive hvert ord tilstrækkeligt præcist og detaljeret til at ordbogsredaktøren senere kan definere det præcist. Og så er det ikke kun fiskeri, der skal beskrives på denne måde. I teorien er det hele den dialekttalendes verden.

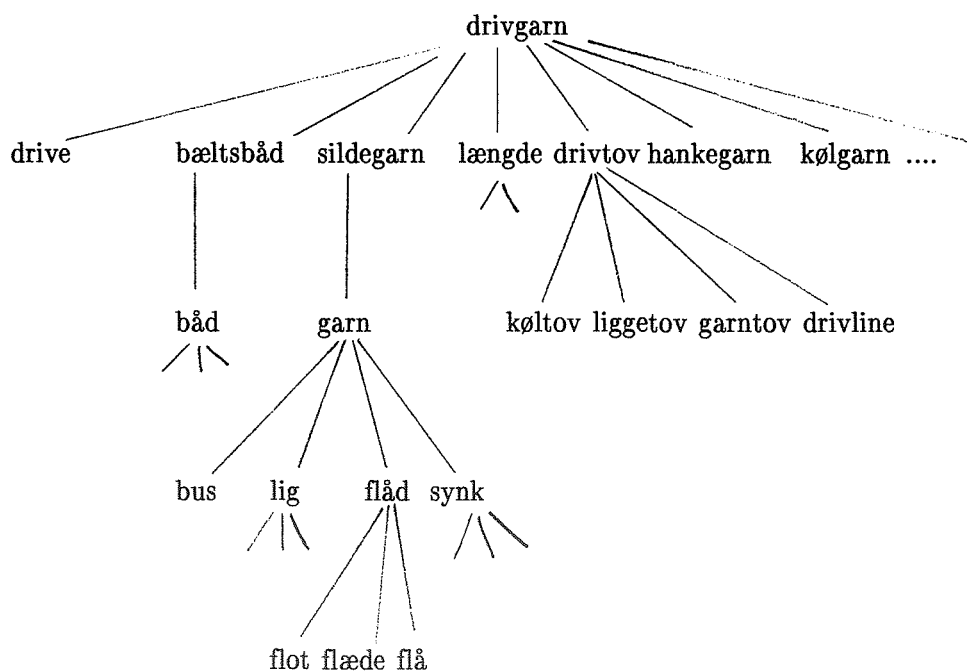
For at leve op til disse krav delte man verden imellem sig. Redaktørerne specialiserede sig i hver deres emner. En af redaktørerne specialiserede sig fx i fiskeri, han læste faglitteratur om fiskeri, og han tog rundt til fiskerlejerne og optegnede hos de gamle fiskere. Han specialiserede sig også i emner som pløjning, høst og tærskning. En anden redaktør tog sig af bagning og slagting og børns lege, og en tredje af gårdens bygninger og inventar osv. (Side 5 i Tillægsbindet til ØMO kan man se en liste over alle de "handlings-emner" og "begrebsområder", der blev fordelt mellem redaktørerne).

Leksikonafsnit

Ord-og-sag-forskningen bevirkede, at man foretog meget detaljerede optegnelser med udgangspunkt i den saglige verden. Men man gik videre end det. Man besluttede, at ordbogen skulle indeholde sammenhængende saglige beskrivelser af de vigtigste redskaber og de vigtigste arbejdsgange. Herved bliver ordbogen ikke kun en ordbog, men også et leksikon over den materielle side af bonde- og fiskerkulturen. Ordbogen overskrider grænsen mellem ordbogsgenren og leksikongenren.

Som eksempel på et leksikon-afsnit har jeg valgt artiklen *drivgarn* (se bilag 1). Artiklen indledes med en definition: "fiskegarn til at *drive* med (efter sild) (mods *sættegarn*)", en geografisk udbredelse: Ø(alm), og et par citater med lokalisering. Så langt ligner artiklen en almindelig ordbogsartikel. Men derefter følger der et leksikonagtigt afsnit om drivgarnsfiskeri: "drivgarnsfiskeri foregik om efteråret ..".

De dialektale termer i afsnittet er kursiverede, og kursivering er lig med henvisning. Under de kursiverede ord henvises der dels tilbage til *drivgarn*, dels frem til andre ord, hvorfra der igen henvises både frem og tilbage. Henvisningerne indgår således i et større eller mindre netværk.



Der henvises blandt andet:

- til synonymer (fra *drivtov* til *køltov*, *liggetov* og *garntov* og tilbage fra disse til *drivtov*) (*drivtov* er valgt som hovedsynonym i synonymkredsen)
- til antonymer (fra *drivgarn* til *sættegarn* og omvendt)

- fra underbegreb til overbegreb (fra *bæltsbåd* til *båd*) og omvendt (fra *båd* til *bæltsbåd*)
- fra en genstand til dens dele (fra *garn* til *bus*, *lig*, *flåd* og *synk*) og omvendt (fra *bus* osv. til *garn*)
- fra en handling til dens dele (fx i artiklen *bage*: fra *bage* til *ælte*, *slå (brød) op*, *smøre*, *gistne* m.fl.) og omvendt (fra *ælte* osv. til *bage*)
- fra handlinger til de genstande, der indgår i dem (fra *drive* til *drivgarn*) og omvendt fra genstande til de handlinger, de indgår i (fra *drivgarn* til *drive*, *give (garn) ud*, *sejle (garn) ud*)
- fra handlinger til de personer, der udfører dem (fx i artiklen *bryde*: fra *bryde (hør)* til *brydekone* og *brydemand*) og omvendt fra personer til de handlinger de udfører (fra *brydekone* og *brydemand* til *bryde*)

Hele netværket af krydshenvisninger gør, at ordbogen har en saglig indgang til sproget. Normalt har ordbøger kun en sproglig indgang: man kan slå op under ordet *drivtov* og se, hvad det betyder. Men i ØMO kan man også "slå op under sagen" og se, hvad den hedder. Fx kan man finde ud af hvad de forskellige drivgarn og tove hedder ved at slå op under *drivgarn*. Med en smule fantasi kan man i mange tilfælde gå ikke blot fra ord til sag, men også fra sag til ord.

Forskellen på ordbogens leksikonafsnit og almindelige leksikonafsnit er, at ordbogen anvender den folkelige terminologi. Man får hele tiden at vide, hvad tingene hedder, og det vil sige, hvad de hedder på Øernes dialekter.

Leksikonafsnit findes både under substantiver og verber. Under *bi* er der en beskrivelse af bier og biavl med tilhørende terminologi, under *bord* et afsnit om stuebordenes indretning og delenes navne. Under verbet *binde* har man ikke mindre end 3 saglige afsnit: et om at binde neg, et om at binde fiskegarn og et om at binde i betydningen strikke.

Det er den materielle folkekultur, der er i fokus i de saglige afsnit, dvs redskaber og arbejdsgange. Den åndelige folkekultur i form af folketro, sagn og eventyr hører under folkemindeforskerne, men ordbogen har dog en del stof vedrørende folketro.

Saglige citater

Saglige oplysninger findes ikke kun i særlige leksikonafsnit, men også i citater og definitioner. I artiklen *bleg* (bilag 2) ser man et eksempel på saglige citater.

Der er 2 typer af citater i ordbogen. Den ene type giver saglige oplysninger: "det lærred der *lå til bleg* blev vandet flere gange i døgnet", den anden type gengiver dagligdagens replikker: *I dag skal vi have tøjet på bleg*. Replik-citaterne er i kursiv, mens de sagligt beskrivende citater er i ordinær i anførselstegn. (Det sidste, saglige citat i artiklen *bleg* er en undtagelse: det er i kursiv, fordi det er i lydskrift, og lydskriften er født kursiv).

Replikken *i dag skal vi have tøjet på bleg* er konstrueret til lejligheden her, der er ingen replik-citater under *bleg*. De dagligdags replikker er i det hele taget relativt sjældne under substantiver og mere almindelige under verber og adjektiver. Substantiverne er sagligt mere interessante og fraseologisk mere uinteressante, sagt meget groft. Men fraseo-

logien er dog markeret i artiklen *bleg*, dels i den spatierede forbindelse *l i g g e, v æ r e, h æ n g e p å b l e g*, dels i de kursiverede dele af citaterne.

Den saglige tilgang til ordene kan undertiden føre til rent saglige citater. Det kan man se eksempler på i artiklen *garn* (bilag 3), i afsnittet om folketro: "når man ikke havde held med garnene, skyldtes det, at de var forheksede..". Citaterne her er atypiske for ordbogen: de bidrager ikke til at belyse opslagsordets betydning eller fraseologi, men falder helt uden for ordbogens genre. De burde måske have været udeladt.

Saglige definitioner

I artiklen *blusselygte* (bilag 2) kan man se et eksempel på, at saglige oplysninger gives i definitionerne. En blusselygte er en 'lygte til at blusse med'; det kan man næsten skrive uden at kende genstanden, men hvis definitionen skal være tilstrækkelig præcis, må man angive, hvad der menes med *blusse*. Det er gjort ved en henvisning til artiklen *blusse* (bet. 2.5, om at blusse ål). Så langt har vi at gøre med en almindelig ordbogsdefinition, men derefter kommer der en saglig, leksikonagtig tilføjelse: "først tran- ell tællelygte, senere petroleum- ell karbidlygte".

Den leksikonagtige del af definitionen er sat i parentes. Grænsen mellem ordbog og leksikon er markeret klart. Men grænsen er ikke altid så klar eller skarp. Det kan i nogle tilfælde bero på et skøn, om et givet træk eller karakteristikon ved det, der skal defineres, opfattes som et essentielt, definerende træk, eller om det opfattes som et accidentielt, ledsagende træk.

De saglige tilføjelser til definitionerne svarer på en måde til de saglige leksikonafsnit, men er mindre omfattende og indeholder ingen eller kun lidt terminologi. Og omvendt udgør leksikonafsnittene saglige tilføjelser til definitionerne, idet de beskriver de ledsagende træk. Som eksempel kan man tage artiklen *bage* (i ØMO bind 1): At *bage* betyder ifølge ØMO at 'fremstille brød eller kage ved stærk opvarmning i en ovn'. Det betyder det også på nudansk rigsmål, og i den forstand kan man sige, at sætningen *jeg bagte i går* betød det samme, når den blev sagt af min oldemoder på Sydfyn, som når jeg siger den. Men det arbejde, min oldemoder udførte, når hun bagte i den store murede bageovn, var meget anderledes end det arbejde, jeg udfører, når jeg bager. De ledsagende træk ved bagningen var forskellige. I den forstand betød *jeg bagte i går* noget andet for min oldemoder end for mig. Og det fremgår af ordbogens leksikonafsnit under *bage*, hvor den gamle bageproces beskrives. (Afsnittet fylder 3 spalter, og der henvises til 75 termer).

Den saglige tilgang til ordene kan undertiden "forføre" redaktørerne til at skrive rent saglige definitioner, realdefinitioner. Det kan man se et eksempel på i artiklen *græsrode*, hvor *græsrode* er defineret "dss *dugrode*" (bilag 2). Når hørren var høstet, *rødede* man den ved at lægge den i vand. (Verbet *røde* er beslægtet med adjektivet *rådden* og betyder egl. 'få til at rådne'). Hensigten var at mørne taverne, før hørren skulle *brydes* og *skættes*. Man kunne enten *vandrøde* hørren ved at lægge den i et vandhul, eller man kunne *græsrode* eller *dugrode* den ved at lægge ud på græsset, så duggen kunne falde på den. Sagligt set er *græsrode* altså det samme som *dugrode*, men sprogligt set er det noget andet: *græsrode* betyder 'røde ved at lægge ud på *græsset*', mens *dugrode* betyder 'røde ved at lægge ud i

duggen'. Definitionen af *græsrode* er atypisk, idet vi som regel tager hensyn til ordenes (sammensætningernes) sproglige indhold.

Konklusion

Det saglige stof indtager en anden og større plads i ØMO end i ordbøger normalt. Vi føler os forpligtede til at formidle det saglige stof, som findes i vores materiale, og til at oplyse om den materielle kultur, som sproget hører sammen med. Vi overskrider bevidst grænsen mellem ordbog og leksikon, men vi forsøger at erkende og markere grænsen: Vi opererer med særlige leksikonafsnit i vores taksonomi - som i artiklen *drivgarn*. Vi markerer, at citaterne er sagligt beskrivende ved at sætte dem i anførelstegn - som i artiklen *bleg*, i modsætning til replik-citaterne, der er i kursiv. Og i definitionerne sætter vi de rent saglige, leksikonagtige oplysninger i parentes - som i artiklen *blusselygte*.

For at markere ordbogens særpræg har vi valgt at kalde ordbogen "en sproglig-saglig ordbog" (i ordbogens undertitel). Vi har ikke opfundet en ny genre, men vi har arbejdet bevidst med en blandet genre.

Noter

- 1) Jf. Sven Tarp: Encyclopædiske oplysninger i tosprogede tekniske ordbøger, i R.V. Fjeld (udg.): *Nordiske Studier i Leksikografi. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden. 1992.*

Bilag 1: Artikler fra Ømålsordbogen

drivgarn (også **drivegarn**) s – (fiskerspr) fiskegarn til at *drive* (II.8) med (efter sild mm) (mod *sættegarn*) Ø(alm): "de to tredjeparter af sæsonen det var med *drivegarn* i Bæltet" (resten med *sættegarn*) L(Vindb <Onsevig>), "vi kendte ikke andet end bundgarnsfiskeri med sild til 1888, så var vi et par stykker og fik [*dri·wga·s'n*]" nS(Gill); drivgarnsfiskeri foregik om efteråret (efter *høstsild*) især i Langelandsbæltet, Storebælt og Øresund; bådene var større både (fx *bæltsbåde*); garnene (*sildegarn, næringer, hankegarn*) blev bundet sammen i en *lænke (længde)* der med et *drivtov* blev gjort fast foran i båden; garnlænken og båden drev med strømmen; garnene blev enten *drevet ud* (idet båden drev med vinden ad læ til, mens man →*gav* (1) *garnene ud*) ell *sejlet ud* (idet båden sejlede for små sejl ell motor); garnlænken stod på tværs af strømmen, enten oppe i vandet ell sænket lidt (jf *hankegarn, kobbe* v); man kunne hale det inderste garn (*kølgarnet, stævnnæringen*) ind for at se, om der var sild i det; det dårligste garn blev ofte sat yderst (som *hyr(d)e, rumpegarn, rumpenæring*); jf Drechsel.Saltvfisk:37ff og kort E, DaSaltvandsfiskeri(1935):75.

leksikonafsnit

drivtov (også **drivetov**) s – (fiskerspr) tov hvor med *drivgarnene* gøres fast til båden Am(Drag), nS(Hum <Sletten>), L(Vindb <Onsevig>), Lgl-(Long); jf *drivline, garntov, køltov, liggetov, -trosse*.

Bilag 2: Artikler fra Ømålsordbogen

bleg I s f, dog > c S, c Æ – mht lydformer se *bleg* III –1) det at bleges (om lærred, garn); især i forb som ligge, være, hænge på (ell til) *bleg* Ø(alm): "lærredet *lå på bleg*, der var stropper i siderne med pinde stukket igennem; det blev taget ind om aftenen og lagt i vand og lagt vådt ud om morgenen og flere gange om dagen stænket" nS(Gørls), jf APed.BS:98f, "det lærred der *lå til bleg* blev vandet flere gange i døgnet; der blev syet små sejlgarmsøjer i og pinde stukket i for at holde det" Fa(Sklb); "garnet fik *et par måneders bleg*, idet en stang blev stukket ind foroven og forneden til at holde garnet i stræk" T(Tås); [*de hj:3 j0 jæ:n·* (hed jo gerne) *a vi sgs ha ga:nəd p0 blæj te fad'lawn*] Lgl(Hu) || hertil smstnr som *bleg(e)dam*, *-eng*, *-have*, *-mand*, ..

sagligt beskrivende citater
i anførselstegn,
fraseologiske del i kursiv

blusselygte s – (fiskerspr) lygte til at *blusse* (2.5) med ved ålefangst (først tran- ell tællelysgyde, senere petroleums- ell karbidlygte) sS(VordLd), Fa(NAls), øF(Kert), sF(Eg, Horne <Bøjden), T(Bjb, Land), Lgl(Lu <Ristinge>); jf *blusse-lampe*.

definition indeholdende
saglige oplysninger

græsørde v – dss *dugørde* (hør) vF(Lu).

saglig definition
(real definition)

dugørde v – (til *dug* I) i forb *dugørde* hør *røde* hørren (straks efter ruskningen) ved at brede den tyndt ud på marken og lade den ligge et stykke tid udsat for dug og regn (mods *vandrøde*) nS(Sno), øF(Dlb, Hjb), vF(Dres), sF(Åstr), Lgl(Trk), Æ(Rise); jf *dug* I, *dugblege*, *-brede*, *græsørde*.

Bilag 3: Uddrag af artikel fra Ømålsordbogen

garn s n ...

-2) fiskeredskab ..

|| br i mere eller mindre faste forb m vb (vedr klargøring og vedligeholdelse:) *barke, baske, bøde, flådde, hanke, klove, koge, kviste, lynde, rense, tjære, tørre, stene, øre garn, hænge garn op, klare garn op, skyde garn op, tage garn sammen* mfl og (vedr fangst:) *drage, hale, røgte, trække garn, drive, give, ro garn ud, sætte garn mfl*, jf u de resp vb || i talem: *hun hae sinn ga'n u ætter ham* "arbejdede på at vinde hans gunst" vF-(Kavs), tilsv øS(Str), [*hæn hɔ fad ham i sen-gj'zn*] øS(Str), tilsv L(To Lollo), vF(Ørst) || i folketroen: "Han skulle sætte en Synål i et af Garnets Flaad eller bore Hul og stikke en Pind Flyverøn derind .. det hjalp nogle Gange paa Garnene" nvS(KHels Gravl.ByF:152), "når man ikke havde held med garn, skyldtes det, at de var forheksede; så skulle en kone sent om aftenen gå ned og sætte sig i båden, så ville den indfinde sig som havde forhekset garnene" nS(Gill), "vi måtte ikke møde en gammel kone, når vi gik om med garnene; engang (i 1940erne) kom der en gammel kone, da vi lige havde smidt alle garnene ned, og (hun) vadede hen igennem dem .. og det gik óg rent galt ad helvede til det efterår" Lgl-(Mglb <Bagenkop>), tilsv tro øF(Kert KrF-Sinnet.FiskerlivKert:72), "engang i sildefisket (i 1890erne) havde en båd ikke held med sig, så fandt man en dag en saks i en næring i samme båd" nS(Gill), "hvis ikke de havde nogen sild Mikkelsnat, så var der altså nogen, der havde læst over garnene" Lgl(Mgl <Bagenkop>), "vi måtte ikke fløjte, mens vi stod og lagde garn ned" smst, "det måtte aldrig være et lige tal, det skulle enten være 29 eller 31 garn (i drivlængden)" smst || hertil smstnr som: **bundsætte-**, **driv(e)-**, **fiske-**, **flyde-**, **holde-**, **hytte-**, **kaste-**,

sagligt beskrivende citater,
uden sproglig relevans